

**ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЇ
„ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ” В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ**

У статті здійснено педагогічну характеристику категорії „патріотичне виховання” в історичному аспекті; зосереджена увага на патріотичному вихованні молоді, як на організованому, планомірному та цілеспрямованому процесі засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, спрямованому на формування у неї громадянської самосвідомості; окреслюється мета патріотичного виховання молоді, яка полягає у становленні майбутніх фахівців як громадян-патріотів України; досліджено, що патріотичне та духовне виховання підростаючого покоління забезпечить цілісність народу України, його національне відродження, об’єднання різних етносів і регіонів країни, соціально-економічний і демократичний розвиток України; зроблено висновки про те, що головним завданням патріотичного виховання є формування патріотизму, а на сучасному етапі проблема становлення української державності набуває особливого значення.

Ключові слова: патріотичне виховання, патріотизм, національна свідомість, молодь, Батьківщина.

В статье сделано педагогическую характеристику категории „патриотическое воспитание” в историческом аспекте; сосредоточено внимание на патриотическом воспитании молодежи, как на организованном, планомерном и целенаправленном процессе усвоения личностью национальных ценностей и норм культуры, направленном на формирование у нее гражданского самосознания; определяется цель патриотического воспитания молодежи, которая заключается в становлении будущих специалистов как граждан-патриотов Украины; исследовано, что патриотическое и духовное воспитание подрастающего поколения обеспечит целостность народа Украины, его национальное возрождение, объединение различных этносов и регионов страны, социально-экономическое и демократическое развитие Украины; сделаны выводы о том, что главной задачей патриотического воспитания является формирование патриотизма, на современном этапе проблема становления украинской государственности приобретает особое значение.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, патриотизм, национальное сознание, молодежь, Родина.

This article provides a pedagogical description of the category of „patriotic education” in historical perspective. The attention is focused on upbringing of patriotic youth as the organized, systematic and deliberate process of learning the individual national culture values and norms aimed at fostering civic consciousness. The purpose of patriotic education, which consists in the formation of future professionals as citizens-patriots of Ukraine is defined. It is investigated that patriotic and spiritual education of the younger generation will ensure the integrity of the people of Ukraine, its national revival, integration of the various ethnic groups and regions, socio-economic and democratic development of Ukraine. It was concluded that the main objective of patriotic education is the forming of patriotism, but this problem is of particular importance at the present stage of Ukrainian statehood. So, nowadays patriotic education is actual for educational system as well as for state in general.

Key words: patriotic education, patriotism, national consciousness, youth, Homeland.

Сьогодні важливо відтворити в українському суспільстві почуття істинного патріотизму як духовно-моральної та соціальної цінності, сформувати у молоді громадянсько активні, соціально значущі якості, які вона зможе проявити в усіх видах діяльності, і, перш за все, пов’язані із захистом інтересів своєї родини, народу та Батьківщини, реалізації особистого потенціалу на благо української держави. У різні часи та епохи, в усіх цивілізованих державах сім’я, школа, суспільство ставили перед собою завдання виховати громадянина, патріота своєї країни.

Реалії українського сьогодення вимагають такої особистості, якій властиве відчуття європейської громадянськості, яка здатна жити і діяти в соціально-економічних умовах епохи інтеграції України в європейський простір, водночас залишатися патріотом своєї Батьківщини, мати сформовану національну самосвідомість.

Сучасний зміст виховання підростаючого покоління спрямований на становлення громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати суверенну, демократичну державу, здатного виявляти національну гідність, який знає свої права та обов'язки, цивілізовано вміє відстоювати їх, може успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянин, носій культури, сім'янин, професіонал.

Актуальність патріотичного та духовного виховання юного покоління зумовлюється процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації. Причинами гострої постановки проблеми патріотичного виховання населення України є системна криза ідентичності, економічна дезінтеграція та соціальна диференціація суспільства. Девальвація духовних цінностей, зниження рівня суспільної відповідальності зумовили широке поширення у суспільній свідомості байдужості, егоїзму, індивідуалізму, цинізму, невмотивованої агресивності.

Патріотичне та духовне виховання підростаючого покоління забезпечить цілісність народу України, його національне відродження, об'єднання різних етносів і регіонів країни, соціально-економічний і демократичний розвиток України, розбудову та вдосконалення суверенної правової держави, соціально-політичну стабільність у державі та гідне представлення нашої країни у світі.

Необхідно відзначити, що важливою складовою наукової системи є педагогіка, предметом якої є виховання й розвиток особистості. Тому завжди актуальним завданням є дослідження такого складного явища, яким є педагогічна наука.

Жодна наука не може розвиватися без аналізу свого минулого, без оцінки й систематичного перегляду накопиченої системи знань. В. Вернадський вважав, що історія науки повинна критично розроблятися кожним науковим поколінням не лише тому, що збагачуються наші знання про минуле, знаходяться нові документи чи відкриваються нові способи відтворення минулщини. Кожне покоління дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу, і наукова думка минулого постає кожен раз у новій іпостасі [1].

Саме тому усвідомлення необхідності патріотичного виховання, а також розуміння суті цього процесу як пріоритетного напрямку соціального розвитку країни забезпечить умови для реалізації його державотворчого потенціалу.

Проблема патріотичного виховання привертала увагу багатьох дослідників. Особливо цінними є сучасні наукові розробки: концепція українського виховання О. Вишневського; наукові праці, присвячені засобам патріотичного виховання студентської молоді: Т. Анікіної (художнього краєзнавства), О. Гевко (декоративно-ужиткового мистецтва), С. Франківа (туристично-краєзнавчої діяльності), Ю. Красильника (української етнопедагогіки), Ю. Каюкова (героїчних традицій козацтва), Ю. Руденка (національно-патріотичних ідеалів юних козаків).

Метою статті є педагогічна характеристика категорії „патріотичне виховання” в історичному аспекті.

Ідея патріотичного виховання з давніх часів і до сьогодні зберегла свою актуальність. Відродження патріотизму – нагальна проблема сучасного українського суспільства. Нова соціальна ситуація потребує переосмислення провідних теоретико-методологічних підходів до патріотичного виховання, мети, завдань, змісту та технологій їх реалізації.

Проблема патріотичного виховання завжди займала одне з провідних місць у вітчизняній педагогічній думці. У сучасній літературі патріотичне виховання трактується як виховання, що формує усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, любов до своєї Батьківщини, вболівання за долю свого народу, його майбутнє.

Виховати молоде покоління, яке має глибоко усвідомлену життєву позицію, можна за умови розвитку національної освіти, в якій система виховання та навчання ґрунтується на ідеях народної філософії, засадах української етнопедагогіки, народознавства, основах

християнської релігії, наукової педагогічної думки, родинного та патріотичного виховання тощо.

Відсутність єдиної оцінки та трактування найважливіших історичних подій, наукових звершень, досягнень і військових перемог попередніх поколінь призводить до дефіциту загально визнаних, позитивних, героїчних прикладів, якими має пишатися підростаюче покоління, не сприяє створенню системи переконань у тому, що бути патріотом своєї країни є життєво необхідним. В умовах економічної кризи, спотвореного переходу до ринкових відносин відбувається інтенсивний процес соціальної та моральної деградації значної частини молоді, тому пригупляються природні потреби в пізнанні й творчості, втрачається інтерес до чесної праці, знецінюються духовні ідеали.

Глибокий та системний аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури доводить, що сучасне виховання, зокрема патріотичне, вчені розуміють як „формування гармонійної, розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, підприємливістю й ініціативністю” [8, с. 164].

Виховання є механізмом взаємодії між поколіннями, що забезпечує входження підростаючих поколінь в життя суспільства, становлення їх активними суб'єктами конкретного історичного процесу. У різні історичні епохи, залежно від соціально-економічних умов життя суспільства і пануючої в нім ідеології у виховання вкладали різні аспекти [11, с. 287].

Виховний процес у значній мірі носить цілеспрямований характер. Він передбачає певний напрям виховних зусиль, усвідомлення їх кінцевої мети, а також включає змістовну сторону та засоби досягнення цих цілей. Цілі ж виховання визначаються ідейними і ціннісними установками, які проголошує те або інше суспільство.

Якщо зазирнути у середину ХХ ст., то соціально-економічний і політичний розвиток України відбувався у складі СРСР, відповідно наука республіки була частиною його наукового простору. У цей період, як зазначала О. Адаменко, українській педагогічній науці були притаманні жорстка централізація та планування, заідеологізованість, низький рівень міжнародних комунікацій, орієнтація переважно на внутрішньо локальний розвиток [1].

Досконала, всебічно й гармонійно розвинена людина проголошувалась найвищою метою виховання. У різний час у поняття всебічного та гармонійного розвитку вкладали різний зміст. Предметом нашої уваги стали підходи до його розуміння у педагогіці радянського періоду. Відповідно до рішень партійних з'їздів і урядових постанов про народну освіту, зокрема постанов „Про завершення переходу до всезагальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи” (червень, 1972) та „Про заходи подальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи” (1973), авторським колективом Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом І. Мар'єнко була розроблена програма „Орієнтовний зміст виховання школярів” (вперше видрукувана в 1971 р., перероблялася і доповнювалася у 1976 і 1980 роках). У програмі сформульовані вимоги до школярів на різних етапах їх вікового розвитку. За оцінкою тогочасних педагогів, розробка цих вимог була „кроком уперед у плані конкретизації мети виховання” [17, с. 46].

В „Орієнтовному змісті виховання школярів” знайшли відображення основні принципи і завдання комуністичного виховання: „всебічний, гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання і виховання; зв'язок виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність (малась на увазі патріотична любов до комуністичної Вітчизни), цілеспрямованість, суспільно-політична спрямованість процесу виховання, виховання у діяльності, формування потреби в праці, у корисних справах і на благо людства, прагнення жити і працювати по-комуністичному; виховання у колективі і через колектив, у дусі дружби і товарищескості; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; поваги до особистості дитини і висока вимогливість до неї, опора на позитивне у її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їх самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього і старшого віку” [16, с. 4].

Аналіз літератури радянського періоду з проблем патріотичного виховання показав, що об'єктом патріотичних почуттів була багатонаціональна та єдина соціалістична Батьківщина. Інколи вона підмінювалася рідними місцями, природою, а інколи в поняття Батьківщини включалися соціалістична держава, радянський суспільний і державний устрій, комуністична партія [18, с. 284].

У більшості педагогічних досліджень радянської доби питання, пов'язані з патріотичним вихованням, висвітлювались однобічно і були позбавлені демократичної основи (Н. Крупська, А. Луначарський, М. Йорданський). Патріотичне виховання розглядалося у контексті розроблення ідей виховання людини комуністичного суспільства. Водночас радянська школа загалом успішно здійснювала такий важливий напрям виховної роботи як патріотичне виховання особистості. Загальноосвітня середня і вища школа працювали над вихованням любові до Батьківщини, високої ідейності та громадянства, хоча і йшлося, звичайно, про соціалістичну Батьківщину й комуністичні ідеали (П. Блонський, С. Шацький, І. Соколянський, А. Макаренко та інші). Окремі педагоги (А. Волошин, Г. Гринько, Я. Ряппо, А. Синявський, М. Скрипник, О. Шумський) як визнані майстри педагогічної праці та справжні патріоти України досягли значних успіхів у розробленні теоретичних основ і набутті практичного досвіду патріотичного виховання молоді. Результатом їхньої діяльності став унікальний документ – „Кодекс законів про освіту Української РСР” [13].

Якщо брати до уваги систему виховання, яка склалася в СРСР, то її можна охарактеризувати як цілісну, універсальну і всеосяжну. Річ у тім, що колишня радянська система освіти, поряд із потужною системою навчання людини, включала в себе комплексну систему її виховання. Така система виховання містила в собі необхідну ідеологічну складову, яка відповідала духу того часу та була адекватною суспільному устрою. Скільки б науковці „нового типу” не говорили про те, що радянська система виховання була спрямована на формування „людини-гвинтика”, беззаперечним є той факт, що вона була, по суті, зорієнтована на продукування та трансляцію певного „набору” цінностей, які відповідали принципам дійсного гуманізму.

У „Великій радянській енциклопедії” подається таке тлумачення категорії „патріотичне виховання”: „Патріотичне виховання – це виховання любові до вітчизни, відданості, прагнення своїми справами служити її інтересам” [5, с. 282]. Основою цього тлумачення є емоційно-чуттєва сторона поняття, що виявляється через ставлення людини до навколишнього світу. Життя людини в суспільстві завжди пов'язане з діяльністю, нормами поведінки, взаємовідносинами між людьми.

У філософському словнику патріотичне виховання розглядається як виховання, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість, гордість за її минуле й сучасне, прагнення захищати інтереси Батьківщини. Це визначення актуалізує роль патріотичного виховання, оскільки саме через активну діяльність людини на користь суспільства та держави виявляються її справжні почуття [21, с. 358].

Особливе значення в дослідженні питань патріотичного виховання радянського періоду мають роботи В. Сухомлинського, який вважав, що школа повинна виховувати в молоді прагнення до беззавітного служіння Батьківщині, до активної трудової й суспільної діяльності. Визначаючи радянський патріотизм як „благородну любов радянського народу до своєї Вітчизни”, В. Сухомлинський підкреслював, що одним із головних виховних завдань школи є підготовка учнів до простої повсякденної праці, праці для суспільства як до патріотичної діяльності. У своїх роботах В. Сухомлинський також указував на те, що любов до Вітчизни стає силою духу тільки тоді, коли в людини відображені в свідомості образи, пов'язані з рідним краєм, мовою, коли з'являється відчуття гордості від того, що все це – твоя Батьківщина [10, с. 102].

Таким чином, важливою складовою змісту патріотичного виховання вважався розвиток трудової активності школярів. Необхідно відзначити, що педагогічна система України другої половини ХХ століття проповідувала гасло „трудова дисципліна”. Отож, згідно з радянською освітньо-виховною доктриною, патріотична особистість – це людина, яка сумлінно виконує свої обов'язки, працює на благо своєї держави, жертвує власним добробутом на користь суспільства.

Зміст виховання забезпечував розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх розв'язання; розвивав мотивацію до праці, усвідомлення життєвої потреби трудової активності, ініціативи, здатності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, самореалізації особистості. „Справжнє патріотичне виховання починається там, де ідея і особиста праця – піт, мозолі, зливаються воедино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею” [12, с. 204].

Відповідно до Закону України „Про освіту” (1991) метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих морально-патріотичних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками, спеціалістами [9].

Аналіз досліджень і психолого-педагогічної літератури дозволяє визначити загальний зміст патріотичного виховання. Так, у Постанові Кабінету Міністрів від 15 вересня 1999 року „Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства” зміст патріотичного виховання окреслено як: „забезпечення духовно-морального розвитку населення, виховання високої політичної культури та трудової моралі, використання зусиль громадян у суспільно корисних справах, сприяння утвердженню соціального оптимізму в світогляді населення” [15].

На підставі вивченої психологічної літератури (М. Басов, Л. Виготський, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн) нами було визначено, що патріотичне виховання молоді розглядається як комплексна, системна та цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, школи, інших соціальних інститутів щодо формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, готовності до виконання громадянського й конституційного обов'язку щодо захисту національних інтересів. Відповідно потрібно формувати у підростаючого покоління не підсвідомий патріотизм, а духовно осмислений, рефлексивний, який би поєднував пристрасну любов до свого народу, Батьківщини з почуттям міри й поваги до інших народів [19].

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що на сьогодні немає єдиного, чіткого підходу до визначення поняття й змісту патріотичного виховання. Тому ми поділяємо наукові погляди В. Сухомлинського, який вважав, що патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується.

Сучасні українські корифеї педагогічної думки (А. Алексюк, Г. Балл, І. Бех, О. Киричук, В. Кузь, О. Сухомлинська та ін.), збагачуючи теорію і практику патріотичного виховання у контексті новітніх виховних підходів, це поняття інтерпретують по-різному. Зокрема, А. Алексюк розглядає цю категорію як дієве ставлення особистості до формування власного духовного багатства, добродетельності, свідомої громадянськості [2, с. 374]. І. Бех, акцентуючи на понятійно-концептуальному зрівнюванні моралі та духовності людини, у змісті патріотичного виховання акцентує на готовності особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляються як джерело її переживань і духовності. Це – ідеї свободи, справедливості, патріотизму і громадянського обов'язку. Учений зазначає, що такі ідеї спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрасями, втілитися у вчинках [4, с. 4-5]. Аналіз наведених та інших інтерпретацій дає змогу дійти висновку, що патріотичне виховання має дієву основу. Але, на жаль, доводиться констатувати, що в сучасній фундаментальній педагогічній науці немає однозначного трактування означеної категорії, чим і пояснюється відсутність її чіткого формулювання у державних освітніх документах.

У сучасній педагогічній науці патріотичне виховання визначається як історично зумовлена сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. На думку І. Бека, патріотичне виховання

також передбачає „широкі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів з відстоювання національних форм життєдіяльності і поведінки в усіх сферах суспільного життя” [3, с. 136]. Метою патріотичного виховання, як стверджують автори Державної національної програми „Освіта” (Україна ХХІ століття) [7], є формування національної свідомості, самосвідомості та патріотизму у вихованців різного віку.

У сучасних умовах на основі узагальнення національних надбань, на думку педагогів, важливо по-новому підходити до вирішення завдань патріотичного виховання молоді. Сучасні педагоги, науковці М. Дробноход, П. Кононенко, А. Погрібний, Ю. Руденко, М. Скрипиць, М. Стельмахович [20, с. 3] у відкритому листі Президії АПН України та Міністерству освіти і науки України підкреслили необхідність удосконалення патріотичного виховання молоді з урахуванням особливостей реалій сучасного життя. У сучасних умовах, на думку науковців, важливо по-новому підходити до вирішення завдань патріотичного виховання молоді.

Вивчивши філософську, психолого-педагогічну та соціологічну літератури сформулюємо власне узагальнене визначення категорії „патріотичне виховання”. Патріотичне виховання – це організований, планомірний та цілеспрямований процес засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, спрямований на формування у неї громадянської самосвідомості, патріотичних переконань і поведінки, готовності до захисту Вітчизни.

Мета патріотичного виховання підростаючого покоління полягає у становленні майбутніх фахівців як громадян-патріотів України, тих, котрі повинні бути єдиними у прагненні бачити її сильною, могутньою, незалежною державою.

Саме тому спробуємо уточнити сутність поняття патріотичного виховання, виходячи з діалектико-діалогічної форми виховного процесу, як взаємодії об’єкта і суб’єкта педагогічної дії. Розглянуті вище інтерпретації цієї категорії на міждисциплінарному рівні дають змогу змодельовати це педагогічне явище у двох трикомпонентних змістових площинах.

Перша: 1) соціальний зміст поняття (певний тип соціально-педагогічних відношень і спосіб встановлення зв’язку між об’єктом і суб’єктом педагогічної дії); 2) аксіологічний зміст (діалог культур – міжнародний, міжособистісний на рівні дорослих людей, між педагогами різних поколінь, між батьками і дітьми, між людьми різних етно-національних і виховних традицій, між педагогом і вихованцем); 3) духовний зміст (потреби пізнання світу, самопізнання, рефлексії життєвого досвіду).

Друга: 1) інформаційний зміст (трансляція знань, обмін інформацією у процесі міжособистісного спілкування – спонтанний і цілеспрямований); 2) діяльнісно-результативний зміст (демонстрація результатів конструктивної діяльності – пізнавальної, управлінської, ігрової, навчальної, виховної, дослідницької, творчої); 3) психологічний зміст (стимулювання виникнення позитивних почуттів, станів і переживань у вихованця з боку педагога) [14, с. 149-157].

Детальне насичення патріотичним смислом названих площин дає можливість інтерпретувати дефініцію „патріотичне виховання” як узагальнене поняття, яке охоплює різноманітні сфери (політичну, навчально-виховну, дозвільну) організованого і цілеспрямованого впливу на особистість з боку держави, народу, етнічної групи, колективу, сім’ї, педагога, окремої людини з метою створення для неї умов і шляхів формування патріотизму. Отже, патріотичне виховання є складовою частиною загального виховного процесу, яке включає у себе соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти, володіє високим рівнем комплексності, тобто охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує усі сторони життя: соціальну-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, історію, державу, право [6, с. 148].

Отже, патріотичне виховання розглядається як ідеал виховання молоді, що спирається на демократичну, гуманістичну й патріотичну основу національної свідомості, котра поєднується з толерантністю у взаєминах між людьми, з правдою і справедливістю.

Патріотичне виховання покликане дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію

громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості та ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Воно має стимулювати розвиток суспільства, яке функціонує на засадах гуманізму, свободи, верховенства права, соціальної справедливості, гарантує умови для зростання добробуту народу.

Головним завданням патріотичного виховання є формування патріотизму, а на сучасному етапі проблема становлення української державності набуває особливого значення. Патріотичне виховання – планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто доброго ставлення до Батьківщини та до представників спільних культури або країни. Таке виховання охоплюватиме розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; інтерес до міжнародного спілкування; прагнення працювати на благо рідної країни, її народу.

Таким чином, патріотичне виховання сьогодні є актуальним як для системи освіти, так і для держави в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950-2000 р.р.): дис...доктора пед. наук: спец. 13.00.01 „загальна педагогіка та історія педагогіки” / Олена Вікторівна Адаменко. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка, 2006. – 613 с.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
3. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. / І. Бех. // Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1: – 280 с.
4. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. / І. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
5. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т.19. – С. 282–320.
6. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів: Львів. наук.-метод. ін-т освіти, Львів. обл. пед. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. – 238 с.
7. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994. – 112 с.
8. Дмитрієва Л. Г. Методика виховання в школі / Л. Г. Дмитрієва, Н. М. Черноіваненко. – Київ, 2000. – 320 с.
9. Закон України „Про освіту”. – К., 1991. – 35 с.
10. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания). Педагогическое наследие / Сост. О. В. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 288 с.
11. Ліхачев Б. Педагогіка: курс лекцій / Б. Ліхачев. – К.: Юрайт, 2001 – 607 с.
12. Ляшко Л. Виховання патріотичних почуттів молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / Л. Ляшко // Школа першого ступеня: теорія і практика: зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 4. – С. 204–218.
13. Мірошніченко В. І. Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: дис...доктора пед. наук: спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Валентина Іванівна Мірошніченко. – Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2012. – 499 с.
14. Онопрієнко О. Патріотичне виховання як науково-педагогічна проблема: понятійний аспект / О. Онопрієнко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань: РВЦ „Софія”, 2007. – Вип. 20. – С. 149–157.
15. Постанова Кабінету Міністрів „Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства”. – Від 15.09.1999 р. № 1697.

16. Примерное содержание воспитания школьников / Под ред. И. С. Марьенко. – М. : Педагогика, 1971. – 176 с.
17. Савин Н. В. Педагогика / Н. В. Савин. – М. : Просвещение, 1972. – 303 с.
18. Ступарик Б. Національна школа : витоки, становлення : навчально-методичний посібник / Б. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
19. Тимчик М. В. Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи : дис... кандидата пед. наук: спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Микола Валерійович Тимчик – Київ : Інститут проблем виховання НАПН України, 2012. – 222 с.
20. Утверджуймо ідеологію патріотизму і державотворення / М. Стельмахович, В. Гуменко, М. Дробноход [та ін.] // Відкритий лист Президії АПН України та Міністерству освіти України // Освіта. – 1998. – 29 квітня - 6 травня – С. 3.
21. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1986. – С. 358.

Рецензент: д. пед. н., проф. Шевченко Г.П.